

Gebeurt dit 'in de plaats van de besnijdenis'?

Het doopformulier en de vervangingsleer

Steven Paas

1. Ongerijmdheden?

In dit artikel wil ik een oude kwestie vanuit een andere invalshoek opnieuw ter sprake brengen, namelijk hoe het verwerpen van de vervangingsleer inzake de verhouding tussen Kerk en Israël zich verhoudt tot wat de klassieke gereformeerde geloofsgeschriften op dit punt lijken te zeggen of te impliceren. We letten daarbij in het bijzonder op het klassieke doopformulier.¹ Terzijde wordt ook gewezen op zinsneden in de zogenaamde 'drie formulieren van enigheid', zonder die verder in hun context te behandelen. Ik concludeer (in paragraaf 7) dat het doopformulier ten aanzien van de verhouding tussen doop en besnijdenis niet rijmt met de opvatting van christenen die nadrukkelijk afstand nemen van wat zij de 'vervangingsleer' noemen. Met name wrijft die leer met de mening van hen die niet alleen bestrijden dat de Kerk Israël heeft vervangen maar die ook stellen dat Israël in de heilsleer een blijvende uitzonderlijke plaats inneemt als 'volk van God'. Ik geef daaropvolgend (in paragraaf 8) een richting aan die hopelijk kan dienen tot een beter verstaan van wat de Schrift bedoelt met doop en besnijdenis binnen het kader van de verhouding tussen de Kerk en Israël.

2. Blijvende aparte status?

De meeste christenen zijn het niet (meer) eens met de gedachte dat de Kerk de plaats van het oudtestamentische Israël heeft ingenomen. Meer dan vroeger zijn christenen terecht gaan

beseffen dat Kerk (of: Gemeente) en Israël twee onderscheiden entiteiten zijn. Immers, de Kerk is het geheel van mensen uit alle volken, waaronder het Joodse, die in Christus geloven, met andere woorden het Lichaam van Christus, terwijl de Joden in de staat Israël en daarbuiten een natuurlijk, etnisch volk zijn.

Maar er bestaat allerm minst een consensus over de vraag *wat* dan de verhouding is tussen Kerk en Israël. Sommige, vooral Westerse, christenen baseren hun overtuiging dat de Kerk niet een vervanging is van Israël vaak op een ‘letterlijk’ lezen van de Schriften. Niet zelden verbinden zij daaraan de mening dat God aan Israël, ofwel het Joodse volk, een blijvende aparte status in de heilsgeschiedenis heeft geschonken. Die opvatting heeft aanleiding gegeven tot verwarring over de verhouding tussen Kerk en Israël. Opmerkenswaard is dat deze ontwikkeling vooral ontstaan is na, en wellicht als reactie op, de Tweede Wereldoorlog.

3. ‘In de plaats van de besnijdenis’

In het doopformulier van gereformeerde belijders staat dat ‘de doop in de plaats van de besnijdenis gekomen is’. De *Heidelbergse Catechismus* in vraag en antwoord 74 en de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* in artikel 34 zeggen hetzelfde met iets andere woorden.² Dit is een onverteerbare formule voor hen die de vervangingsleer verwerpen en een aparte status voor ‘Israël’ handhaven. Er werd gezocht naar een oplossing. Een aanvankelijke toevoeging in het doopformulier van de woorden ‘onder het nieuwe verbond’ bleek niet aanvaardbaar. Maar ook een latere voorgestelde toevoeging ‘voor de gelovigen onder de volken’ ontmoette geen algemene instemming.³ We begrijpen het ongemak over deze formule in het doopformulier en over de voorgestelde toevoegingen, maar we denken dat de oplossing moet worden gezocht in een andere richting.

Door de besnijdenis werd een oudtestamentische Israëliet (later: Jood), lid van het volk Israël (later: van het Joodse volk), of bevestigd als zodanig. Dat gebeurde vanwege het verbond dat God had gesloten met Abraham en vervolgens in diverse verbondsgestalten met diens fysieke nakomelingen in de lijn van zijn zoon Izak en kleinzoon Jakob, uiteindelijk van het volk Israël. Op de oorsprong van de bij Abraham begonnen verbondssituatie kom ik straks terug.

Het doopformulier spreekt ook van een verbond. Het zegt dat God met de doop benadrukt dat Hij ‘met ons’, dat wil zeggen met de leden van de Kerk, ‘een eeuwig verbond der genade opricht’ en ook dat onze doop bezegelt en getuigt dat we ‘een eeuwig verbond der genade met God hebben’ [cursief S.P.]

Deze formulering maakt niet echt duidelijk of hier het verbond in subjectieve (persoonlijke) zin is bedoeld of in objectieve (algemene, voor ieder geldende) zin. Zij laat namelijk onduidelijkheid bestaan over de vraag of de doop iemand een persoonlijke ingang geeft tot een voorheen voor hem/haar nog niet bestaande verbondssituatie met God of dat de doop een verbondssituatie bevestigt die daarvoor in objectieve zin voor ieder mens, dus ook voor hem/haar, al bestond. Een vraag in het formulier aan de doopouders lijkt opening te bieden voor een *derde optie*, door te stellen dat hun kinderen al voorafgaande aan de doop een bijzondere in Christus apart gezette status hebben. Daarover meer in paragraaf 4. Echter, de eerstgenoemde optie lijkt het meeste overeen te komen met de in veel kerken gangbare overtuiging dat met de doop de dopeling in principe lid is geworden van de Gemeente ofwel de Kerk van Jezus Christus. De *Dordtse Leerregels* wijzen ook in die richting, met de formulering van het ‘heilig zijn’ van ‘de kinderen van het gelovigen ... uit kracht van het genadeverbond’ (Artikel 1.17). Want in die visie gaat het gedoopte kind in ieder geval behoren tot de leden van het *kerkelijke instituut*, hoewel hij/zij pas *voluit* als lid van de Kerk wordt aangenomen na een latere bewuste belijdenis van zijn/haar geloof. De vraag in hoeverre de Kerk en het kerkelijk instituut aan elkaar gelijk zijn, wordt in dit verband zelden besproken, laat staan beantwoord.

Het blijkt dat daardoor ruimte ontstaat voor een bepaalde *inclusiviteit*, namelijk voor de in het doopformulier verwoorde opvatting dat God met de doop Zijn verbond heeft verzegeld met de gelovigen en hun (jonge) kinderen, te weten met ‘ons en ons zaad’, een term waarmee de oudtestamentische Israël-lijn vanaf Abraham werd aangeduid (*Genesis* 17:7) en die nu kennelijk als een synoniem wordt beschouwd van het begrip Kerk/ Gemeente (*Galaten* 3:6,7,9, 16, 29). Alleen al het feit dat het bij de besnijdenis uitsluitend om mannelijke baby’s ging en dat het bij de doop om jongentjes én meisjes gaat, benadrukt in onze tijd (met meer vrouwelijke bewustwording) het verschil tussen deze twee symbolen van verschillende gestalten van het genadeverbond.

Het ligt voor de hand dat veel christenen denken dat de formuleringen in het doopformulier passen bij de opvatting dat de Kerk in de plaats van Israël is gekomen. De formuliertekst dekt de opvatting dat de doop (ook van baby’s) in zijn vervangende functie toegang verleent tot de Kerk ofwel ‘het volk van God’, evenals de besnijdenis toegang verleende tot Israël. Zoals in het Oude Testament een kind als burger van Israël werd erkend door de besnijdenis, zo wordt nieuwtestamentisch een kind als lid van de Kerk erkend door de doop. De besnijdenis heeft in die gedachte plaatsgemaakt voor de doop. We noteerden al dat deze voorstelling van zaken schuurt met de na de Tweede Wereldoorlog steeds nadrukkelijker door velen aangehangen overtuiging dat de Kerk juist *niet* de plaats van Israël heeft ingenomen.

4. ‘De gemeenschap van de heiligen’

Bovendien lijkt de *inclusiviteit* van gelovigen en hun (nog) niet gelovige kinderen niet consistent te zijn met het in het *Credo* beleden geloof van ‘een heilige, algemene Christelijke Kerk, de gemeenschap der heiligen’.⁴ Uit die formulering valt namelijk af te leiden dat de Kerk *alleen* uit gelovigen in Christus bestaat. Dat klopt met de Schrift, waar de Kerk wordt aangeduid als bijvoorbeeld het Lichaam van Christus (*Markus* 14:22; *1 Korinthe* 12: 12-14, 27, 28). De Kerk bestaat uit alle mensen van alle tijden en plaatsen voor wie Jezus Christus hun Redder is. Daarom is iedere gelovige in Christus een onderdeel van het Lichaam van Christus. Uiteindelijk weet alleen God wie gelovigen zijn en wie dus tot de Kerk behoren. In hen is het verbond van Gods genade effectief geworden, ze hebben in het geloof de verbondsbelofte subjectief aanvaard. Anders ligt dat aan de objectieve kant van het verbond. Daarin gelden de belofte en het genadige aanbod van redding op geloof voor ieder mens, dus ook voor hen in wie de belofte (nog) niet effectief is geworden. Hoe kan het doopformulier dan zeker stellen dat het verbond effectief is in niet alleen de gelovigen, maar ook in de gedoopte kleine kinderen van de gelovigen, en dat die daarom eveneens tot de Kerk behoren? De eerder aangehaalde vraag (in paragraaf 3) in het formulier aan gelovige ouders impliceert dat hun kinderen een andere status hebben dan de kinderen van ongelovige ouders, namelijk dat ze al vóór de doop ‘in Christus geheiligd’ waren en dat zij in hun ongedoopte staat al bij de Kerk hoorden. Die voorstelling van de Kerk kan ten onrechte worden opgevat alsof zij een vervangende ‘replica’ zou zijn van hoe het toeging in het oudtestamentische Israël! Immers, ook daarvan werden pasgeborenen (bevestigd als) burger/ lid, maar dan door besneden te worden. Tegelijk erkennen we dat veel Westerse christenen – misschien juist door een verwarde Kerk-Israëlvisie – het verleerd hebben om vanuit het collectief te kunnen denken. Door de individualiserende werking het Piëtisme en van de Verlichting wordt het christelijk geloof vooral als iets persoonlijks opgevat. Wellicht heeft dit losraken van het collectief er ook mee te maken dat het zicht op de originele betekenis van het doopformulier is vervaagd. Echter, het etnische collectief waaraan de Israël-replica doet denken, kan het euvel van het Westerse individualisme niet goed maken. Het is namelijk iets anders dan de gemeenschap der heiligen die we alleen in het Lichaam van Christus vinden.

De klassieke belijdenis over Kerk en doop roept dus vragen op over de verhouding ervan tot Israël en de besnijdenis. Is het eerste in de plaats gekomen van het tweede? Ja, lijkt het

doopformulier te bedoelen. Nee, zeggen verwerpers van de vervangingsleer, van wie velen tegelijkertijd aan Israël naast de Kerk een blijvende uitzonderlijke plaats in Gods heilsgeschiedenis geven. Het probleem hangt mijns inziens samen met verwarring over de oorsprong en de bedoeling van het verbond van Gods genade.

5. Verbond en verkiezing

Velen denken dat het verbond van Gods genade begint bij Zijn verkiezing van en bij Zijn relatie met Abraham, gevolgd door die met Izak, Jakob en Israël.

In die gedachte worden de gelovigen ‘ingelijfd’ in Gods specifieke verbond met Israël. Vergelijk *Psalm* 87:4, in de onjuiste ‘oude berijming’ (van 1773) met *Psalm* 87:6 (onberijmd) en met het gebruik van het woord ‘ingelijfd’ in de *Heidelbergse Catechismus*, vraag en antwoord 74.

Echter, hier wordt voorbijgegaan aan de openbaringsgegevens waaruit blijkt dat God Zijn genadige voornemen niet eerst en vooral heeft vastgelegd in de verbondsgeschiedenis van Abraham tot Israël, maar dat Hij daarvóór al in de *eeuwigheid*, in Christus, dat genadige voornemen had (*Psalm* 40:8; vgl. *Hebreeën* 10:5-7; *Efeze* 1:4; 1 *Petrus* 1:20), en vervolgens het pas *in de tijd* vanaf het Paradijs tot uitvoering bracht. In de tijd, vanaf de schepping, heeft God Zijn eeuwige verbond met Christus in verschillende gestalten geldig gemaakt, met heilsbeloften voor de hele mensheid, eerst in Adam (‘moederbelofte’, *Genesis* 3:15), toen in Noach (*Genesis* 9), vervolgens in Abraham (*Genesis* 12:3; 18:18), Izak (*Genesis* 26:4), Jakob (*Genesis* 28: 12-14; *Exodus* 2:24) en het volk Israël (*passim*).

Tenslotte heeft God Zijn verbondsbeloften gestalte gegeven in de menswording van Jezus. Gods heilsbelofte is in Jezus geldig voor alle mensen, niet alleen voor ‘Israël’ en niet alleen voor de gelovigen en hun gedoopte kinderen. De apostel Petrus, op de Pinksterdag in *Handelingen* 2:39, past de belofte niet alleen toe op zijn hoorders en hun kinderen, maar op ‘allen die veraf zijn, zovelen als de Heere, onze God ertoe roepen zal’. Dat slaat op de belofte aan ‘al de volken’ van de wereld die Jezus aanwijst als Hij Zijn discipelen – en dus ook ons – er op uit stuurt met het Evangelie. Die belofte wordt echter alleen effectief tot eeuwig behoud in hen die Hem naar Zijn Woord geloven (*Johannes* 3:16-18,36; 6:28,29,47; 14:6; *Handelingen* 4:12; 16: 30, 31; *Romeinen* 5:1; 2 *Timotheüs* 3:15; 1 *Johannes* 5:12). Door het lijden en sterven, de opstanding en de hemelvaart van Jezus zijn allen die de beloften van God in Jezus geloven erfgenamen van Hem. Gods verbond met Jezus Christus is een testament.⁵ God is de Erflater. Christus is de Erfgenaam en in Hem zijn alle gelovigen van ‘al de volken’ mede-erfgenamen van Gods heilsbelofte (*Romeinen* 8:17). In tijd en eeuwigheid ligt Gods verkiezing vast in Christus (*Efeze* 1:3-5).⁶

6. Israël is vervuld in Christus

Uit die verbondsgeschiedenis valt de betekenis van het oudtestamentische Israël af te leiden. Door Gods bijzondere verkiezing van dat volk, door Zijn liefde voor hen en door Zijn handelen met hen wil Hij een demonstratie geven van Zijn handelen met de hele wereld en de hele mensheid van alle tijden en plaatsen. Alles wat God in het Oude Testament in het vooruitzicht stelde aan Israël en de volken, is in Jezus Christus tot hoogste werkelijkheid geworden (2 *Korinthe* 1:20). Tot aan Zijn wederkomst stelt Hij Zijn Kerk samen uit mensen van alle volken, inclusief de nakomelingen van de twaalf stammen van Israël, die in Zijn Naam geloven en hun toekomst van Hem verwachten.

God heeft etnisch Israël niet vervangen door de Kerk. Dat zou historisch, geografisch en biologisch ook niet mogelijk zijn. Maar etnisch Israël is ook niet ‘Gods volk’ *naast* de Kerk. De oudtestamentische geschiedenis van Israël symboliseert Gods heilsbeloften in Christus aan het adres van alle volken, inclusief het Joodse volk, elk volk met een eigen cultuur. De Kerk is

in specifieke zin ‘Gods volk’. Zij bestaat uit mensen die Christus in het geloof hebben omarmd, dat wil zeggen Joodse mensen, nakomelingen uit de meestal onherkenbaar in de wereldbevolking opgenomen andere stammen van Israël, én mensen uit andere volken, met andere woorden alle gelovigen van alle volken, naties en talen.

De plaats van etnisch Israël ofwel het Joodse volk is voor het Evangelie niet uitzonderlijker en ook niet verhevener (ook niet: lager!) dan die van andere naties (*Romeinen* 10:12). Er zijn wel culturen, zoals bijvoorbeeld de Joodse en de Westerse, die in hun geschiedenis bevoorrecht zijn geweest in het kennen van Gods openbaring in de Schrift. Daardoor dragen zij een relatief grotere verantwoordelijkheid voor het afwijzen of loslaten van het Evangelie van Gods liefde dan ‘heidense’ culturen ‘die deze voorgeschiedenis niet hebben’.⁷ Jezus wil dat het christelijke getuigenis reikt ‘tot aan het uiterste van de aarde’, met nadrukkelijk inbegrip van het Joodse volk (*Lukas* 24:47; *Handelingen* 1:8).

7. Conclusie

In het voorgaande heb ik laten zien dat het afwijzen van de vervangingsleer sommige christenen in aanvaring brengt met klassieke definiëringen van Kerk, doop verbond en verkiezing in o.a. het doopformulier. Dat is vooral het geval als die afwijzing gepaard gaat met de opvatting dat God naast de Kerk aan Israël ofwel aan de Joden een blijvende uitzonderlijke plaats heeft gegeven als ‘Gods volk’. De consequentie van die opvatting is het probleem dat er dan twee specifieke volken van God zouden bestaan. Het is een probleem dat vraagt om nieuwe bezinning.

8. Criterium

Als criterium voor heroverweging verdedig ik een zoeken in de Schrift naar Gods bedoeling met Kerk en Israël, waarbij steeds de centrale betekenis van Christus de weg wijst. Het gaat mij niet om de vraag of de tekst van o.a. het doopformulier zou moeten worden aangepast. Mutaties aanbrenge in historische documenten lijkt mij sowieso een hachelijke zaak. Maar in het overdenken van besnijdenis en doop binnen het kader van de verhouding tussen Kerk en Israël is het vooral zaak om in alle opzichten consequent rekening te houden met de samenhangende betekenis van de Schriften die God de Vader geeft in het licht van Jezus Christus en de Heilige Geest. Toetssteen voor het resultaat van herbezinning is of het zendingsbewustzijn van christenen en hun gemeente erdoor is versterkt, dat wil zeggen of ons verlangen groeide naar Jezus, de Gezondene door God de Vader. Jezus is het Licht van de wereld (*Johannes* 8:12). Hem aanvaarden in de doop betekent deelnemen aan Zijn zending in de wereld: ‘Ga dan heen, onderwijs al de volken, *hen dopend* in de Naam van de Vader en van de Zoon en van de Heilige Geest, hun lerend alles wat Ik u geboden heb in acht te nemen’ (*Mattheüs* 28:19). In mijn verstaan van de Schrift zijn alle volken, hoewel soms zeer verschillend in cultuur, volstrekt gelijkwaardig aan elkaar. Door het wereldomvattende aanbod van genade in Gods universele verbond geldt het doopbevel in principe voor elke geboren wereldburger. Het is een objectief missionair symbool bij uitstek.⁸

Opvattingen over Kerk, doop, verbond en verkiezing moeten zich daarnaar schikken. In zekere zin is de doop niet ‘in de plaats’ gekomen van de besnijdenis. Dat is evenmin het geval met de Kerk ten aanzien van Israël. Maar vanwege een andere realiteit dan die de in de paragrafen 1, 2 en 7 bedoelde critici van die formule erachter zoeken. Evenals Kerk en Israël zijn doop en besnijdenis twee verschillende categorieën, hoewel ze alle twee (en dat laat het doopformulier zien!) zichtbare tekenen zijn van het werk van Christus, de doop op *directe* wijze, de besnijdenis *indirect*. De bloedstorting van de besnijdenis heeft haar diepste betekenis, bestemming en afronding gekregen in het offer van Christus. Hetzelfde geldt voor de unieke oudtestamentische religieuze betekenis van Israël. Het gaat om twee verschillende panelen, waarbij het paneel van doop en Kerk over dat van besnijdenis en Israël heen schuift. Handhaving van besnijdenis en

Israël naast doop en Kerk in heilsordelijke of religieuze zin is een leeg anachronisme, betekenisloos (*Galaten 6:15; Hebreëën 8:13*).

Jezus Zelf heeft, in de Naam van de Drie-enige God, de doop ingesteld en verbonden aan het onderwijs in Zijn missie, dat niet alleen bestemd is voor Israël maar in de breedste zin voor alle volken. Voor de besnijdenis als aparte handeling voor Israël is er in Zijn zendingswoorden geen plaats. De doop is een universeel zichtbaar symbool van Zijn vernedering, lijden en sterven, graf, opstanding, overwinning van dood en zonde en het verheerlijkte nieuwe leven. Daarmee ontvangen in principe alle mensen de belofte om een ‘nieuwe schepping’ te zijn, als gift van God de Vader en de Heilige Geest in Christus. Dat aangeboden geschenk is effectief door wedergeboorte en bekering voor allen die in Hem geloven. Metaforisch noemt de Bijbel dat een ‘besnijdenis van het hart’ (*Romeinen 2: 28, 29; 6: 4, 5; 1 Korinthe 7: 18, 19; Filippenzen 3: 2, 3; Kolossenzen 2:11,12*). In het collectief van het Lichaam van Christus is elke Joodse of niet-Joodse christen, ofwel elke ‘besnedene van hart’, geroepen tot deelname aan de zending van Jezus. De Kerk van Christus, met de doop als zichtbare missionaire banier, is gezonden om – in veel gevallen wellicht opnieuw en anders, of voor het eerst – aan de hele wereld, dus ook aan etnisch Israël ofwel het Joodse volk, het Evangelie van Gods diepste liefdesintentie te verkondigen.

Dr. Steven Paas is theoloog. Hij publiceerde o.a. over de Europese en Afrikaanse kerkgeschiedenis, over zending, en over interpretaties van Bijbelse profetie aangaande Israël. Zie verder: <https://www.linkedin.com/in/steven-paas-9122ba14/>

Noten

¹ Het klassieke doopformulier stamt uit de tijd van de 16de-eeuwse Reformatie. Het is, in al of niet hertaalde versies, te vinden in een variatie aan kerkboeken, liedboeken, achterin uitgaven van de berijmde psalmen, en ook in bijvoorbeeld: *Liturgische Formulieren: In gebruik bij de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland*, Buijten en Schipperheijn, november 2019, <https://shop.buijten.nl/product/liturgische-formulieren-2/> Voor een korte geschiedenis van dit document, zie: W. van 't Spijker, *Zijn verbond en woorden*, Goudriaan: De Groot, Goudriaan, 1980. Zie ook: <https://vormingvoorelke.dag.nl/christelijk-leven/waar-komt-ons-doopformulier-vandaan/>

² HC v/a 74: ‘zo moeten [de jonge kinderen] ook door de doop als door het teken van het verbond in de christelijke Kerk ingelijfd en van de kinderen der ongelovigen onderscheiden worden, zoals in het oude verbond of testament door de besnijdenis geschied is’. NGB 34: ‘de doop van de kleine kinderen van de gelovigen ... van wie wij geloven dat ze behoren gedoopt te worden zoals de kleine kinderen in Israël besneden werden’.

³ J.A.W. Verhoeven, ‘Doop en/of besnijdenis: Klassieke doopformulier krijgt andere toevoeging’, *De Waarheidsvriend* 7-12-17, p. 16,17; CIP 11-12-17 (<https://cip.nl/65785-klasseke-doopformulier-krijgt-toevoeging>); M. Klaassen, ‘Doop niet in plaats van de besnijdenis’, *Reformatisch Dagblad* 5-3-18 (<https://www.rd.nl/artikel/746764-doop-niet-in-plaats-van-besnijdenis>).

⁴ De geloofsbelijdenis van Nicea formuleert: ‘één, heilige, algemene en apostolische Kerk’.

⁵ Vgl. Henk de Jong, *God is anders*, Franeker: Van Wijnen 2021, ‘Verbond of Testament’, p.31-39, over de drievoudige betekenis van het grondwoord *diathekè*: verbond, beschikking, testament (<https://www.uitgeverijvanwijnen.nl/god-is-anders-dr-h-de-jong-9789051946079.html>).

⁶ Zie verder mijn: *Liefde voor Israël nader bekeken: Voor het Evangelie zijn alle volken gelijk*, Kampen: Brevier, 2015, p. 146-167 (‘Gods genadeverbond’. Zie ook: De Jong, *God is anders*, p.9-30 (‘Gods verkiezing – In Christus’).

⁷ Vgl. De Jong, p.29.

⁸ Zie mijn: *Westerse christenen met hun burens onderweg: Deelnemers aan de missie van Jezus, dichtbij en veraf*, Bc-Bs, 2020 (<https://www.boekscout.nl/shop2/boek.php?bid=11011>), p.30: ‘De doop ‘is een door Jezus Christus ingesteld symbool dat elke baby en volwassene oproept om zich gelovig over te geven aan Hem. Iedere doophandeling is daarom een openbaar getuigenis van Christus naar de wereld toe: een uiterst missionair gegeven’.